

MARKSISTIČKO ODREĐENJE IDEOLOGIJE

Jakov Jukić

Nije lako odrediti istinsko značenje pojma ideologije. Postoje o tome u filozofiji, psihologiji i sociologiji vrlo različita i često suprotna mišljenja. Prošlo je gotovo dva stoljeća od kad je francuski mislilac A. Destutt de Tracy prvi skovao izraz: ideologija. Sigurno nije ni slutio koliko će u nadolazećem vremenu taj njegov naziv izazvati žučnih sporova i praktičkih političkih posljedica. No A. Destutt de Tracy — pisac knjige *Éléments d'idéologie* i pripadnik škole É. Condillaca — pod pojmom ideologije shvaćao je ipak nešto sasvim različito od onoga što mi danas mislimo kad rabimo tu riječ. Zato će biti korisno da njegovo stajalište potanje prikazemo.

Za A. Destutta de Tracyja ideologija prvobitno znači znanost o idejama — *science des idées* — jer istražuje podrijetlo ideja, prati njihovo oblikovanje i otkriva zakone po kojima se one ravnaju. To je, najkraće rečeno, znanost koja ima za predmet proučavanja ideje — općenito shvaćene kao činjenice čovjekove svijesti — u njihovim trajnim obilježjima, stalnim zakonima razvoja i odnosima sa znakovima koji ih predčavaju.¹ Ideologija postaje središnja filozofijska disciplina ljudskoga znanja ukoliko jedina pravo ustrojava temelje svih drugih posebnih znanosti. Svodeći ideje na osjete — u tradiciji klasičnog senzualizma — A. Destutt de Tracy obećava da će u području ljudske svijesti otkriti onu istu sigurnost koja je vlastita samo prirodnim znanostima. Izbjegavanjem zamki lažnih ideja, ideologija najviše pridonosi napretku znanosti. Te lažne ideje on susreće prije svega u svijetu metafizike i religije. Stoga nova znanost — nazvana ideologijom — ne pretpostavlja ništa što bi bilo sumnjivo ili nepoznato, a još manje doziva u pomoć hipotezu o prvom uzroku. To je razlogom da je treba strogo lučiti od stare metafizike i besplodne gnoseologije. Ideologija naime želi ostati filozofijom, ali jednako toliko pozitivnom i egzaktnom koliko su to i prirodne znanosti. »Ideologija je dio zoologije«² — napisat će bez sustezanja njezin duhovni predvodnik. Optimistički racionalizam, senzualistički naturalizam i kult slobode — to su intelektualni postulati A. Destutta de Tracyja i ondašnjih ideologa. U namjeri da znanstveno istraže sposobnost ljudskog mišljenja, ideolozi su u stvari branili poznate ideje francuskog prosvjetiteljstva i materijalizma XVIII. stoljeća, pod zaista čudnovatim nazivom ideologija.

Time se škola ideologa nadovezala na F. Bacona i njegovo razaranje *idola* iz *Novum Organum* ili teorije »obmane« od D. Diderota i Voltairea, što nije uspjelo proći bez istodobne kritike svake metafizike i religije. Ali ta kritika nije bila samo spoznajna nego također i politička. Ideolozi predlažu obnovu društva u znanstvenom, pedagoškom i školskom pogle-

¹ André Lalande, *Vocabulaire technique et critique de la philosophie*, Paris, 1956, str. 458.

² Antoine Destutt de Tracy, *Éléments d'idéologie*, Paris, 1970, str. 13.

du. Istinitost njihovih filozofijskih teorija trebala je biti jamstvo za zakonitost novog društvenog poretka i sreću ljudi. To se obnovljeno društvo dakle nije moglo ostvariti a da prethodno ne obračuna sa svim mogućim lažima i izobličanjima, koristeći pri tome postupak oslobađanja razuma od jarma predrasuda. Upravo se zato religija — shvaćena kao prva predrasuda — našla na udaru kritike ideologa. A. Destutt de Tracy i njegovi sljedbenici smatrali su da nema nikakve posebnosti u religijskim pojavama. Kad u budućnosti naš svijet bude potpuno racionaliziran, predviđali su da ni jedno ljudsko iskustvo izvan toga neće moći više opstojati, pa tako ni religiozni doživljaj. Zato ideologija treba biti djelotvorno sredstvo prosvjetljenja naroda, što je tu filozofijsku znanost o idejama polako odvučlo u prostor politike i društvenih polemika, čime je uostalom obilježen svaki ondašnji racionalizam i naivni znanstveni optimizam, od J. Lockeja do É. Condillaca i od P. Baylea do D'Alamberta.

Oko A. Destutta de Tracjja počelo se skupljati mnoštvo istomišljenika koji su ubrzo osnovali svoju filozofijsku školu. Spomenimo samo Cabanisa, Helvétiusa, Condillaca, Degérandoa, Volneya, Sieyèsa, Laromiguièrea, Jacquemonta, Le Bretona, Daunoua. Nazivali su se ideologistima — *idéologistes* — dok će ih budući i današnji naraštaji nazvati ideolozima — *idéologues* — pridajući tome izrazu posve negativno obilježje. Francuska škola ideologa — ispravnije reći ideologista — bila je u svoje vrijeme vrlo uvažen filozofijski pokret i očito je doprinijela stvaranju velikih misaonih sustava A. Comtea, C. H. Saint-Simona, Ch. Fouriera, F. Lerouxa, J. Reynauda.³ Ideolozi su izvršili također jak utjecaj na Francusku revoluciju, a njihovi se tragovi lako prepoznaju u *Deklaraciji o pravima čovjeka i građanina*. Vidljiv je znači odjek ideologa u pozitivizmu i francuskoj predmarksističkoj socijalističkoj teoriji. Dapače, A. Gramsci je utvrdio neke zanimljive uplive predstavnika ideologije na stanovite struje u katolicizmu XIX. stoljeća: A. Manzoni u Italiji, P. Bourgeta i H. Tainea u Francuskoj, a preko njega na Ch. Maurrasa.⁴ Nazivom ideologija obilno će se služiti Stendhal u svojim djelima.

Teme francuskih ideologa — iako često u skrivenom obliku — mjestimice se nalaze prisutne u mnogih drugih filozofa toga doba. Tako su u Italiji slična stajališta zastupali P. Galluppi i A. Rosmini, baveći se podnizjetlom ljudskih ideja. U obojice ideološko znanje pokriva prostor stare *Logica major*, ali sad obogaćene dostignućima empirizma J. Lockeja, G. Berkeleyja i D. Humea. Uostalom svako razobličavanje lažnih ideja, krivih predodžbi, upornih predrasuda, osobnih slabosti, brzopletih zaključaka i zatajenih razloga posredno upućuje na postojanje postupaka što su u skladu s teorijskim zasadama A. Destutta de Tracjja i njegove skupine. E. Kant piše u svojoj *Kritici čistoga uma* o vjerovanjima koja uvjeravaju i noga-varaju, ali ne poznaje izraz ideologija. Rasprave pak G. W. Hegela o dijalektici Roba i Gospodara ili analizi pojma *Verstand* ukazuju na zametke ideje o lažnoj svijesti, premda na jedan teško dokučiv način.

³ François Picavet, *Les Idéologues, Essi sur l'histoire des idées et des théories scientifiques*, Paris, 1891, str. 9.

⁴ Antonio Gramsci, *Il materialismo storico e la filosofia di Benedetto Croce*, Torino, 1952, str. 47.

Vratimo se međutim školi A. Destutta de Tracyja. Grupa ideologa prelazi za vrijeme carstva u opoziciju. Zato će vrlo brzo biti nazvani od svojih suvremenika ideolozima. Prvi ih je tako oslovio F.-R. Chateaubriand u svojem *Geniju kršćanstva* koji je pisan 1802. godine. Zamjerio im je da su postali čista suprotnost od onoga za čim su u početku težili. Umjesto da bude istinski pozitivna filozofija, ideologija se preobrazila u u neku »sitničavu i ništavnu metafiziku.« U obrtanju smisla naziva ideologije daleko se najradikalniji iskazao Napoleon, kojemu povijest daje važnu ulogu u razvoju toga izraza. Za Napoleona, naime, ideolozi su mislioci koji žive u oblacima i ne razumiju zbiljske probleme svijeta. Optužujući ih da su odgovorni za urotu Maletta iz 1812. godine, Napoleon krajnje prezrivo raspravlja o ideolozima. Naziva ih brbljavcima, besposličarima, a poslije čak buntovnicima i urotnicima. Govoreći u *Državnom vijetku* iste godine on će ideologiju poistovjetiti s »mračnom metafizikom«. Čini se da je u tim teorijskim nesuglasticama izraz »ideolog« bio osobito rabljen da bi ocrnio i oklevetao ideologe, izloživši ih javnom ruglu i podsmjehu.

Poslije Napoleonova doba i zahvaljujući ponajviše njemu pojam će ideologije dobiti u znanosti i svakdašnjem životu samo polemičko, loše i odbojno značenje. Stoga se poslije Napoleona počinje isključivo govoriti o ideolozima, a ne više o ideologistima. Na vjerodostojno i izvorno obilježje ideologističkog pojma ideologije — što smo ga netom pokušali prikazati — malo se tko obazirao. Ideologija sad ima gotovo suprotno određenje: ona nije isključivo znanost o idejama nego prezriv naziv za onoga tko zastupa oholu, varljivu, pogubnu i otuđenu učenost. Dok su ideolozi polazili od osjeta i išli prema idejama, za ideologe se smatra da svoje neživotne ideje uzimaju za jedinu istinsku zbiljnost. Zato se može reći — makar zvuči čudno — da suvremeno određenje ideologije više povijesno potječe od Napoleonovih očitovanja prezira i omalovažavanja ideologa nego od prvobitnog ideologističkog poimanja ideologije koje je izloženo u djelima A. Destutta de Tracyja i njegove škole.

Iako je — kako smo vidjeli — A. Destutt de Tracy prvi smislio riječ ideologija, tek će je K. Marx uvesti na velika vrata u modernu filozofiju i sociologiju, učinivši od nje prvorazrednu temu svjetske znanstvene i političke prepirke. S pojavom marksizma ideologija u stvari postaje važnim predmetom precizna određenja i teorijom dalekosežna zamašaja. Na prvi pogled čini se da je K. Marx dobro poznao djelo A. Destutta de Tracyja: u *Kapitalu* spominje njegovu knjigu *Traktat o političkoj ekonomiji* koja je tiskana 1822. godine i zadnji svezak *Elementa ideologije*. Uza sve to, dvojica mislioca umeću ispod iste riječi — ideologije — sadržaj toliko različit da se pitanje utjecaja uopće ne može postaviti. Poslije manje od jednoga stoljeća K. Marx će naime posve izokrenuti shvaćanje ideologije. Dok je A. Destutt de Tracy pojam ideologije pozitivno vrednovao, dotle ga K. Marx izričito negativno ocjenjuje. Veće razlike od te valjda nema. Zato se marksisti gotovo i ne nadovezuju na ideologe, nego štoviše slijede njihove kritičare, a glavne ideologe pronalaze na sasvim drugoj strani: u filozofima njemačkog idealizma i materijalizma. Premda izraz ideologija prethodi K. Marxu, taj je fenomen ipak najviše povezan s marksizmom, jer su upravo rasudbe iz toga kruga

presudno doprinijele da se ideologija konačno teorijski osmisli i ustroji u današnjem općem značenju.

Usprkos toj različitosti — koja nije prijeporna — moguće je ustanoviti i neke dodirne točke između dviju škola. U obje kao da se skriva istovjetan zahtjev: mogućnost uspostavljanja jedne filozofije koja će biti istinski znanost o čovjeku, ali jednako toliko pozitivna koliko i prirodne znanosti.⁵ Da su francuski ideolozi takvu znanost tražili u iskustvenoj psihologiji i fizio-psihologiji, a K. Marx i F. Engels u povijesti, gdje će gospodarske i društvene činjenice biti odlučujuće za svekoliki čovjekov život, nije nimalo sporno. Ali se usput otkriva da razlike između dviju škola nisu samo terminološke, nego da odražavaju stanovito približavanje spomenutoj zajedničkoj filozofskoj viziji. Drugim riječima, opreke su doduše potpune u značenju što se pripisuje nazivu ideologija, ali ne u svjetonazoru koji za ideolozi i za mraksiste ima isto povijesno ishodište.

Teorija koja bitno utemeljuje novovjekovni smisao ideologije prvi je put bila opširnije razrađena u jednom ranom rukopisu K. Marxa i F. Engelsa što nosi znakoviti naslov *Njemačka ideologija*, a sastavljan je od listopada 1845. do svibnja 1846. godine. Njegovo objavljivanje će uslijediti tek mnogo kasnije, daleke 1932. godine. Taj tekst nadahnjuje zadnje stranice *Komunističkog manifesta* koji je tiskan 1848. godine, dok čuveni predgovor *Prilogu kritici političke ekonomije* iz 1859. godine sretno sažimlje još jednom sve važnije odrednice pojma ideologije. Ne treba zacijelo zaboraviti ni druge prinose, posebno Engelsov *Anti-Dühring* i Marxov *Osamnaesti Brumaire Louisa Bonaparta*. Unatoč tom obilju zabilježenih iskaza, Marx i Engels nisu baš nigdje ostavili iscrpnu i zakruženu definiciju ideologije. Zato će biti potrebno da određenje ideologije pokušamo pronaći u njihovim djelima, analizirajući pažljivo sve one tekstove koji u sebi — kao tajnu — skrivaju to određenje.

U suvremenoj rarspavi o marksističkom pojmu ideologije ustalili su se uglavnom dva posve protivna metodička postupka. U prvom postupku istraživanje tekstova klasika marksizma ide za tim da u njima što točnije utvrdi jedinstveno značenje toga pojma, premda se ono stječe prinosom iz različitih razdoblja i spisa.⁶ U drugom pak postupku istraživanje ne pretpostavlja postojanje samo jednog značenja pojma ideologije nego više njih, pa ih prati u vremenskom tijeku, otkrivajući one kritičke točke u razvoju kad dolazi do zamjetljivih promjena smisla toga izraza. U prvom slučaju imat ćemo dakle posla s jednim jedinstvenim određenjem ideologije, a u drugom s više njih. Pokušajmo sad slijediti zahtjeve prvog metodičkog pristupa.

Za K. Marxa ideologija je najprije lažna svijest (*falsches Bewusstsein*) o zbiljnosti i izokrenuta misao o njoj, a onda skrivanje društvenih odnosa i opravdanje vlasti. To je maime svijest koja još ne pozna istinske moći što pokreću čovjekovu povijest. Ideologija izobličuje i prikriva, na razli-

⁵ Henri Gouhier, *L'Idéologie et les idéologies, Esquisse historique*, u zborniku *Démystification et Idéologie*, Paris, 1973, str. 88.

⁶ Hans Barth, *Wahrheit und Ideologie*, Zürich, 1948, str 350.

čite načine, temeljnu zbiljnost života koja se nalazi položena u gospodarskoj djelatnosti ljudi. Ona je teorijska misao što vjeruje da se slobodno razvija na vlastitim danostima, ali je zapravo samo odbljesak ekonomskih i društvenih činjenica, čega onaj tko stvara ideje nije svjestan ili barem ne vodi dovoljno računa da te činjenice određuju njegovu misao. Ideologija je razmišljanje otcijepljeno od stvarnosti, čiji se razvoj odvija apstraktno, nije svjesno ekonomskih utjecaja. U tome je lažnost svijesti: čovjek nije svjestan da gospodarska zbiljnost određuje njegovu misao. Prihvatanje stanovite ideologije ne uključuje nužno i zlu volju. Radi se o svijesti koja nije svjesna svoje lažnosti, jer joj uzroci vlastitog mišljenja ostaju stalno nepoznati.

Ideologija se u marksizmu pojavljuje kao iluzija, mistifikacija, lažna predodžba, otuđeni odraz otuđene zbiljnosti, bezumni govor apstrakcije, fantastična projekcija zemaljskih problema, uškopljena misao, izobličena slika društvene stvarnosti. U njoj spoznaja čovjeka i njegove povijesti polazi od misli, filozofije, morala, religije, odnosno od ljudske »naravi« ili »biti« koja će tek poslije biti suočena s materijalnom zbiljkom. Ono što je dosad bilo jednostavno življeno, postaje odsad skriveno lažnom mišlju o životu.⁷ Ideologije čine grešku kad čovjekove misli, ideje i apstraktne iskaze uzimaju — posve neovisno o postojećem svijetu — za temelje toga istog postojećeg svijeta. Zato u marksizmu ideje nisu nešto samostalno i samosvojno, nego su uvijek izražaj društvenih odnosa.

U marksističkim se tekstovima to stajalište dosljedno uobličuje. Proizvodi duha stavljeni su u ovisnost o materijalnim proizvodima čovjekove djelatnosti. Za Marxa svijest ne može nikad biti nešto drugo doli svjestan bitak (*das bewusste Sein*) a bitak ljudi proces njihova stvarnog života. Ako se u svakoj ideologiji ljudi i njihovi odnosi pojavljuju izokrenuti, kao u *cameri obscuri*, onda taj fenomen proizlazi isto tako iz povijesnog procesa njihova života kao što obrtanje predmeta na mrežnjači oka neposredno proizlazi iz fizičkog procesa gledanja predmeta. Sasvim suprotno njemačkoj filozofiji, koja silazi s neba na zemlju, marksisti se hoće popeti sa zemlje na nebo. To znači da ne idu od onoga što ljudi kažu, misle ili predložuju nego od stvarnih djelatnih ljudi, pokazujući kako se iz materijalnog procesa njihova proizvodnog života razvija ideologija: izobnuti refleks i nevjeran odjek toga istog životnog procesa.⁸

To otkriva da je u marksizmu istinski pokretač povijesnih zbivanja razvoj materijalne proizvodnje neposredna života. Stoga nije »svijest ona koja određuje život nego je život onaj koji određuje svijest.«⁹ Zbiljski ljudi i proizvođači materijalnih dobara stvaraju misli i kategorije kao idealne izraze svojih odnosa u društvu. Jednako gospodarskim sustavima koje one odražavaju, ideologije su povijesne i prolazne pojave. Zajedničko obilježje svih ideologija je u tome da su one odijeljene od živih ljudi i njihove materijalne djelatnosti. Odatle potreba da se pokaže kako je proizvodnja ideja, predodžbi, pojmova i svijesti neposredno i duboko povezana s materijalnom i gospodarskom djelatnošću ljudi. Zato je svaki

⁷ Auguste Cornu, *Essais de critique marxiste*, Paris, 1951, str. 11.

⁸ MEGA, I, 5, str. 15.

⁹ MEGA, I, 5, str. 16.

intelektualni sustav — filozofijski, etički, religijski, politički, pravni — rezultat položaja zbiljskih ljudi u proizvodnji, uvjetovan razvojem društva i odnosima u njemu.

Marksističko shvaćanje ideologije dolazi posredno do izražaja i u kritici idealizma. Dapače, u njoj se potpuno razotkriva. Jer polazeći upravo od te kritike, Marx i Engels su razradili svoje učenje o ideološkoj ili lažnoj svijesti. Prvi je na udaru bio G. W. Hegel, ali jednako i cijela ondašnja filozofija. Njemu predbacuju da je od religiozne iluzije napravio glavnu pokretačku snagu povijesti, pa je za polazište uzeo ono što ljudi misle o sebi, a ne što stvarno jesu u materijalnom postupku proizvodnje. U G. W. Hegela sve je plod intelektualnog postupka i događanja u području svijesti. Zato je njegova poruka obilježena s dvama nedostacima: apstrakcijom i otuđenjem. Način postojanja idealističke filozofije je već po sebi protuslovan. Ta bi filozofija željela djelovati na zbiljnost, ali istodobno neće da djeluje drugačije nego samo mišlju, čime je osuđena na potpunu nedjelotvornost.¹⁰ Za hegelovsku školu bit čovjeka je u svijesti o sebi ili samosvijesti, a za Marxa u zbiljskoj ukupnosti društvenih odnosa. Marksistička kritika idealizma dohvaća također i mladohegelovce, posebno braću B. Bauera i E. Bauera u *Svetoj obitelji*, ali i M. Stirnera u *Njemačkoj ideologiji*, optužujući ih da su obični trgovci mislima, puni prazne napuhanosti i drske umišljenosti. Umjesto stvarne, oni propovijedaju izmišljenu i fantastičnu povijest ideja, napućenu utvarama. Tako će M. Stirner otcijepiti pravo od njegova materijalna temelja, uvodeći kategoriju suverene volje koja se u svojim ostvarenjima — zakonima — pokazuje kao neka samodostatna i neovisna povijest. Juriđička obmana što u pravnim pojmovima, a ne uvjetima proizvodnje, vidi istinsko jamstvo vječne pravednosti, podjednako je vrst idealizma kao hegelizam, pa je onda i ideologija. To isto treba ponoviti za pseudo-dijalektički ekonomizam P. J. Proudhona koji u znanost političke ekonomije unosi apstraktne i vječne pojmove. Ono što je G. W. Hegel učinio od religije, M. Stirner od prava, to P. J. Proudhon sad traži da se učini za političku ekonomiju. Tome će se Marx oštro suprotstaviti u *Bijedi filozofije*, napisavši da su te ideje i kategorije isto toliko malo vječne koliko su i odnosi koji ih izražavaju.¹¹ Čak je i L. Feuerbach optužen za idealizam, jer se njegova materijalistička filozofija pokazala još uvijek vrlo kontemplativna i teorijska, pa je dosljedno tome valja uzeti za neku očitu ideologiju. Feuerbach je naime ostao u apstrakciji i nije uspio spoznati zbiljskog, konkretnog čovjeka, osobu sazdanu od krvi i mesa. Iz svega se dade zaključiti kako Marx gotovo poistovjećuje pojmove idealizma i ideologije, pa bez poznavanja njegove kritike idealizma ostaje neshvatljivo tumačenje ideologije. Objašnjenje za to moguće je naći u činjenici da se izvorno nadahnucé marksističke teorije o ideologiji vjerovatno nalazi u žestokoj reakciji mladog Marxa na stanovite pretjeranosti njemačkog idealizma.

Poslije opisa glavnih obilježja marksističkog shvaćanja ideologije, bit će potrebno odgovoriti na pitanje o uzrocima pojave toga fenomena. Jer, zašto ljudi uopće imaju neutaživu potrebu da podvostručuju svoju zbilju

¹⁰ Jean-Yves Calvez, *La pensée de Karl Marx*, Paris, 1956, str. 103.

¹¹ MEGA, I, 6, str. 180.

u nezbiljskoj imaginaciji. Svi tekstovi Marxa i Engelsa upućuju na to da je za njih povod postanka i trajanja ideologije upravo u podjeli rada. U *Njemačkoj ideologiji* stoji da je svijest već od samoga početka društveni proizvod — *ein gesellschaftliches Produkt*. U prvobitnom vremenu čovjek se razlikovao od životinje samo po tome što mu je svijest zamenila nagon ili je njegov nagon postao svjestan. Daljnjim razvojem društva, povećanjem proizvodnje, umnožavanjem potrebā i prirastom pučanstva stanje se osjetno promijenilo. Zato podjela rada — koja je do tada bila iskazivana u razlikama spola, sklonosti i potrebā — postaje odjednom podjelom rada na čovjekovu materijalnu i duhovnu djelatnost. Ta će podjela sudbonosno označiti povijest ljudske svijesti i uvjetovati pojavu ideologije. Od toga trenutka naime svijest može stvarno početi zamišljati da je nešto drugo i različito nego svijest o postojećoj praksi, odnosno da nešto zbiljski predstavlja, iako bez te prakse baš ništa ne znači.¹² Jednom odvojena od svijeta i njegovih problema, takva je svijest najpogodnija da prijeđe u čistu teoriju: teologiju, filozofiju, etiku, pravo, političku ekonomiju. Prije podjele rada na materijalnu i duhovnu djelatnost ideologija se zapravo nije ni mogla pojaviti. S njom svijest dostiže mogućnost prividne neovisnosti o *praxisu*, pa stoga biva izložena pogibelji da se izrodi u ideologiju. Tek se podjelom rada doista podvostručuje i otuđuje ljudska temeljna djelatnost: proizvodnja. To Marx pojašnjava na primjeru religije. Kao što »u religiji čovjekom vladaju proizvodi njegova vlastitog mozga, tako u kapitalističkom poretku čovjekom vladaju proizvodi njegovih vlastitih ruku.«¹³ Svijest se dakle izopakuje u ideologiju onda kad je podjelom rada omogućeno udvostručenje i time iskrivljenje proizvodne djelatnosti, koja je, kako smo vidjeli, prvi i najvažniji poticaj povijesnom razvoju čovječanstva.

Podjela rada međutim nije samo otvorila prostor za pojavu ideologije nego je uvela privatno vlasništvo u društvene odnose i time rascijepala ljudski rod na dvije oprečne klase. Zato između podjele rada, ideologije, privatnog vlasništva i klasne podvojenosti postoji u marksizmu neka neraskidiva smisljena sveza, ako ne i istovjetnost. Svako sljedeće razdoblje u razvoju podjele rada utvrđivalo je novi oblik vlasništva i drugačije odnose između osoba u proizvodnji. Stvaraju se tako različite grupe ili klase, međusobno suprotstavljenih interesa, koje se oblikuju u ovisnosti o tome tko je od njih vlasnik materijalnih sredstava za proizvodnju. Nije onda čudno što je Marx ustvrdio da je sva naša dosadašnja prošlost bila zapravo povijest klasnih sukoba i ništa više. U tom sklopu ideologija nije samo misao koja ne zna mnogo o svom podrijetlu — pa je iskrivljena i lažna svijest o zbiljnosti — nego također misao podređena interesu jedne klase. Stoga Marx može napisati da su ideje vladajuće klase u svakom povijesnom vremenu ujedno i vladajuće ideje toga povijesnog vremena. Jer, klasa koja upravlja sredstvima za materijalnu proizvodnju, raspolaže samim tim i sredstvima za duhovnu proizvodnju.¹⁴ U ideologiji su u obliku misli izraženi vladajući materijalni odnosi.

¹² MEGA, I, 5, str. 20—21.

¹³ Karl Marx, *Das Kapital*, I svezak, Berlin, 1947, str. 653.

¹⁴ MEGA, I, 5, str. 35.

Iz toga slijedi da je ideologija u pojmovima izobličen i dvoiličan izričaj interesa i skrivenih sukoba klasa. Zato dosadašnje određenje treba nadopuniti i označiti ovako: ideologija nije isključivo odraz otuđene društvene i gospodarske situacije — kako smo u prvom dijelu ustanovili — nego još ima funkciju opravdanja i ozakonjenja vladajuće klase u društvu. Stari su ideolozi iz škole A. Destutta de Tracyja spomenutim nazivom označavali znanost koja istražuje ideje, dok Marx otkriva da su one i prije toga već klasno uvjetovane, pa se u stvari uspostavljaju radi obrane grupnih interesa. Određuje ih dakle probitak skupine, a ne plemenita želja za istinom. Ideologija nema drugi cilj nego da opravda — u korist vladajuće klase — određeni oblik ekonomske organizacije života, čega je uostalom ona jedini korisnik. Na taj način ideologija učvršćuje postojeći društveni poredak, u kojemu samo jedna klasa ima svu moć, vlast i vlasništvo. Nema dvojbe da je K. Marx prvi osvjetlio važnost uloge klasne situacije i klasnog interesa u području ljudske misli. Pri tome je otkrio da u krugu povijesti i politike nema nikad »čiste teorije«. Iza teorija uvijek se dobro skrivaju životni interesi mislilaca i grupe kojoj pripadaju. Doduše, na jednom je mjestu Marx dopustio da čak unutar vladajuće klase može doći do sukoba između »čistih mislilaca« — ideologa koji stvaraju iluzije — i djelatnih članova u materijalnoj proizvodnji, ali odmah nadodaje da će taj sukob brzo biti uklonjen čim sama vladajuća klasa postane svjesna svoje ugroženosti.

Dokopavši se ideologije, vladajuća je klasa od nje napravila moćno oružje i savršeno sredstvo za manipuliranje ljudima. Kako bi taj složeni mehanizam uspješno proradio trebalo je još pokazati da su ideje vladajuće klase — što su ih priredili njezini mislioci — doista jedine i spasosne istine za čovjeka, podjednako namjenjene svim članovima društva. Stoga je prva zadaća ideologije bila u tome da dokaže kako su posebni interesi vladajuće klase — izraženi u njezinoj ideologiji — u isti mah jednaki općim interesima cijeloga društva. Da bi klasna svijest i klasna ideologija bile djelotvorne moraju se predstaviti kao univerzalne vrijednosti. Svaka nova klasa koja stupa na mjesto prethodne primorana je — već i zato da bi provela vlastiti cilj — pokazati kako je njezin probitak zajednički svim članovima društva. Dajući mislima oblik općenitosti ideologija ih prikazuje kao da su jedino razumne i svevažne. Vladajuća klasa čini dakle ideologiju djelotvornom tako što svoje posebne koristi iskazuje kao da su opće. Zato je lažna svijest o istini društva.

Unatoč našim nakanama da što vjernije izložimo najraširenije shvaćanje o ideologiji, bit će ono ipak jedva razumljivo izvan pozivanja na cjelinu *corpusa* marksističkog svjetonazora. Odatle potreba da na kraju zaokružimo i u sintetičkom pogledu pokušamo ocrtati temeljna obilježja spomenutog poimanja ideologije.

Prema marksističkom svjetonazoru ishodište svega ljudskog življenja i mišljenja nalazi se u materijalnoj proizvodnji. A što čovjek proizvodi? Najprije ono što mu je prijeko potrebno za njegov pulki opstanak: predmete gospodarske proizvodnje. Da bi se razumjela povijest ljudskog roda valja dakle prije svega poznavati načine na koje čovjek proizvodi. Polazeći od te pretpostavke Marx će skicirati cijelu jednu povijest načina

proizvodnje: od primitivnih plemena do kapitalističkog društva. Toj su podjeli, naravno, podudarni istorodni tipovi vlasništva. Jer, dok ekonomski proizvodi, čovjek istodobno proizvodi svoje društvene odnose.

Svakom obliku gospodarske proizvodnje odgovara stanovita vrsta odnosa između ljudi u društvu. Zato određeni način materijalne djelatnosti nužno uključuje određeno društveno i političko ustrojstvo. Iz toga zbiljskog temelja izvire onda i pomalja se sasvim određeni svijet predodžbi: ideja, mišljenja, svjetonazora, pojmova. Proizvođač materijalnih dobara i proizvođač društvenih odnosa, čovjek je također proizvođač duhovnih tvorbi: teologije, filozofije, etike, estetike. Očito da u marksizmu tu ideološku produkciju nije moguće odijeliti od proizvodne djelatnosti. Iz toga slijedi da se svijest ljudi mijenja u ovisnosti o promjenama u njihovim uvjetima života i društvenim odnosima. U ideologiji se nalaze samo preokrenuti odjeci i iskrivljeni odbljesci procesa proizvodnje. Posve je onda razumljivo što tako zamišljena ideologija nema svoje samostalne i samosvojne povijesti: religija, filozofija, pravo, politika, umjetnost nepostojane su, ovisne, drugotne, izvedene i nestvarne pojave.

Ovaj cjeloviti prilaz svjetonazoru — dan dakako u sažetku — dobit će svoje precizne nazive tek u *Kritici političke ekonomije*, u kojoj Marx razlaže kako ljudi uvijek ulaze u posve određene proizvodne odnose, koji su nužni, dakle neovisni o njihovoj volji, ali odgovaraju stanovitom stupnju razvoja materijalnih proizvodnih snaga. Ukupnost tih odnosa čini ekonomsku strukturu (*die ökonomische Struktur*) društva, dotično onaj već često spominjani stvarni temelj (*die reale Basis*) nad kojim se onda uzdiže nadgradnja ili superstruktura (*Ueberbau*) juridičkog i političkog sadržaja. Tom stvarnom temelju odgovaraju posve određeni oblici društvene svijesti. Promjenom gospodarske osnovice (*die ökonomische Grundlage*) sva se spomenuta golema nadgradnja preokreće. K. Marx upozorava da u razmatranju tih preokreta treba uvijek pažljivo razlikovati između promjena u ekonomskim uvjetima proizvodnje i promjena u religijskim, filozofskim, pravnim, političkim i umjetničkim oblicima u kojima ljudi postaju svjesni toga sukoba i dovode ga do kraja.¹⁵ Iz toga je vidljivo da Marx zapravo razlikuje nekoliko razina zbiljnosti: prvo, stvarni temelj društva ili ekonomsku strukturu, što se obično naziva podgradnjom ili infrastrukturom, a u koju se nalaze uključene materijalne proizvodne snage i proizvodni odnosi; drugo, toj se ekonomskoj strukturi suprotstavlja nadgradnja ili superstruktura (*Ueberbau*) satkana od pravnih i političkih sadržaja; konačno, treće, iz toga se istog temelja nadovezuju svi oblici društvene svijesti ili ideologija.

Iako će u naknadnoj marksističkoj literaturi pojam ideologije biti potpuno poistovjećen s onim nadgradnje, izvorno je u Marxa drugi pojam mnogo šire shvaćen nego prvi. Naime, nadgradnja društva obuhvaća najprije njegove institucije — pravne i političke — ali istodobno i njegovu ideologiju.¹⁶ Svaka je ideologija nadgradnja, ali svaka nadgradnja nije ideologija. Nacionalizam, rasizam ili fašizam su primjerice ideolo-

¹⁵ Karl Marx, *Zur Kritik der Politischen Oekonomie*, Berlin, 1951, str. 13.

¹⁶ Charles Bettelheim, *Initiation aux recherches sur les idéologies et les réalités sociales*, Paris, 1948, str. 2.

gije, a demokracija ili diktatura institucije, ali svi zajedno pripadaju nadgradnji. Drugim riječima, ideologija tvori subjektivnu stranu nadgradnje — izraženu u stajalištima svijesti — dok je objektivna strana nadgradnje dana u institucijama određenog društva.

Po sebi se razumije da spomenuto trojno obilježje čovjekova povijesnog postojanja — proizvodnja, društveni odnosi i ideologija — nije nikad u svojim dijelovima rastavljeno. Naprotiv, spoznaja društva ne može biti doli shvaćanje doista čvrste cjeline, totaliteta. Marksist L. Goldmann davno je skrenuo pažnju na obilježja totalnosti ljudske djelatnosti i nerazrješivosti sveza između povijesti gospodarskih činjenica i povijesti ljudskoga duha.¹⁷ Društveni život je cjelina, premda u sebi podijeljen na materijalne i duhovne sastojke.

S ovim opisom nismo još dovršili razmatranje o ideologiji. Marksizam naime nije samo sav polemički obuzet željom da otkrije i razobličiti lažnu svijest nego je prije svega okrenut proleterskoj revoluciji koja treba da potpuno dokaže ideologiju. Učenje o revoluciji nužno uključuje kritiku lažne svijesti. Marksizam ide od kritike ideologije do društvena obrata koji će označiti svršetak svake moguće ideologije. Ako ideologija izražava interese klase, onda će dolazak društva bez klase ujedno označiti i dolazak misli bez ideologije. S obzirom da je proleterijat upravo ona klasa što će ostvariti besklasno društvo, činom revolucije otvara se put prema takvom mišljenju o prirodi i društvu koje više neće biti izobličeno lažima ideologije. Ako se jednom dogodi komunistička revolucija, ideologija će postati u njoj posve nezamisliva. Zato u *Njemačkoj ideologiji* stoji da dokidanjem otuđenja rada i klasne borbe proleterska revolucija u stvari uklanja sva uporišta i oslonce ideološkoj svijesti.¹⁸ Štoviše, Marx je već u svojim *Ekonomsko-filozofskim rukopisima iz 1844. godine* pratio aluzije na uklanjanje ideologije i to zahvaljujući komunističkom obratu, pa u istom sklopu nabraja religiju, obitelj, državu, pravo, moral, znanost i umjetnost.¹⁹ Ovdje bismo zacijelo mogli stati i zaključiti naš razgovor o ideologiji u marksizmu. Jer, Marx i Engels ne pišu samo o ukidanju podjele rada, privatnog vlasništva, klasnog društva, nego — što je krajnje dosljedno — o nestanku ideologije. Ako pak nema ideologije, onda nema ni razgovora o njoj. Budući da će ljudi i u komunizmu ipak morati nastaviti razmišljati, ostaje prilično nejasno na koji će se to način obavljati.

Odgovor na spomenuto pitanje neće biti lako dati jer ga ni u tekstovima klasika marksizma nema, što je uostalom slučaj sa svim drugim obilježjima komunističkog društva. Sigurno da se Marx suočio s ozbiljnim teškoćama kad je pokušao prenijeti svoju teoriju ideologije na revolucionarni proleterijat. Trebalo je istodobno ukinuti ideologiju i zadržati misaonost proletarijata. Čini se da je u njegovim tekstovima moguće pronaći barem dva odgovora: jedan dosljedniji, ali apstraktan i teško provediv, drugi konkretniji, ali odveć pozitivistički usmjeren.

¹⁷ Lucien Goldmann, *Science humaine et philosophie*, Paris, 1952, str. 50.

¹⁸ MEGA, I, 5, str. 60—63.

¹⁹ MEGA, I, 3, str. 115.

U prvom odgovoru Marx odbija prigovore o postojanju posebnog interesa radništva koji će neizbježno dovesti do uspostavljanja njegove posebne ideologije. Protivno tome — misli Marx — klasa koja će povesti i provesti revoluciju nije obična klasa nego predstavnik cijelog društva. To joj je moguće jer je podrijetlo njezina interesa još uvijek usko povezano sa zajedničkim interesom svih ostalih nevladajućih klasa. Stoga ima mjesta za ideologiju revolucionarnog tipa koja se upliće u povijest da je barem pripremi za veliki obrat. Ljudska će svijest dobiti novi smisao, a ne jednostavno iščeznuti s pozornice svijeta: ona više nije jedan sustav, spekulacija ili apstrakcija — što obično nudi materijalističko ili idealističko određenje čovjeka — nego postaje znanost o stvarnom razvoju društva, prvenstveno metoda i nužno sredstvo za razumijevanje povijesti. Stvara se torija koja će učiniti kraj svim teorijama jer se preoblikovala u stvaralačku djelatnost *praxisa*. Ideologija nestaje kad svijet postane do kraja proučen, shvaćen i proziran u svojem istinskom biću. To je razlogom da jedino proleterska misao može izgubljenju ljudskoj sudbini vratiti njezino puno značenje.

Osim tih neodređenosti Marx i Engels su pokušali u drugom odgovoru pružiti nešto određenije naputke o tome kako bi trebalo izgledati čovjekovo neideologizirano mišljenje u komunističkom društvu, ali nisu otišli mnogo iznad obzora pozitivizma. U njihovim tekstovima samo znanost, premda djelomično, izmiče ideološkoj zarazi, pa treba pretpostaviti da će iz tih razloga uspjeti nadživjeti u komunističkom društvu. Znanost se inače u marksizmu vrlo rijetko svrstava u ideologiju. U svakom slučaju Marx slijedi stanoviti ideal znanosti koji se opasno približuje »buržujskom« modelu prirodnih znanosti. U nekim razdobljima svojega života bio je gotovo opsjednut moćima i mogućnostima znanosti. Iz ideološkoga kruga izuzimao je znanost, ali samo onda kad se primicala građanskom obrascu prirodno-eksperimentalnih znanosti. Zato ga je mogla tako snažno oduševiti pojava Darwinove teorije evolucije²⁰ i neke druge pozitivističke hipoteze vrlo sumnjive vrijednosti, ne spominjući pri tome sve one brojne i nezgrapne scijentističke pretjeranosti F. Engelsa i cijele marksističke tradicije. Istu sudbinu dijeli mjestimice i pojam umjetnosti. U *Prilogu kritici političke ekonomije* čini se da estetska načela i umjetnički doživljaji ponekad izmiču gospodarsko-društvenom relativizmu.²¹ Očito da je ovaj zadnji odjeljak marksističke rasprave o ideologiji — što se odnosi na njezinu budućnost u komunizmu — najprijeporniji. Ako su iz utjecaja ideologije bile isključene iskustvene znanosti i umjetnička ostvarenja, nije time baš ništa rečeno o načelima kojih bi se trebalo držati prilikom takva razlikovanja. Stoga problem određivanja mjerila za razgraničenje između ideologije i istine, lažne svijesti i objektivne spoznaje ostaje neniješen.

Toliko o marksističkom određenju ideologije koja je shvaćena kao jedinstveni pojam što tijekom vremena zrije i razvija se u punini svojega značenja. U novije doba, međutim, sve su glasnjiji oni što brane tezu da u K. Marxa i F. Engelsa ima više različitih značenja toga pojma. Naj-

²⁰ MEGA, III, 2, str. 535.

²¹ Karl Marx, *Zur Kritik der Politischen Oekonomie*, Berlin, 1951, str. 248.

blažu varijantu dao je Ricoeur povezujući smisao ideologije iz *Ekonomsko-filozofskih rukopisa* s onim iz *Njemačke ideologije*.²² U prvoj je knjizi pruženo razjašnjenje ideologije koje se pretežno oslanja na feuerbachovski pojam otuđenja ili izvanjskosti (mnogo bolje izražen riječju *Entäusserung*) a shvaćen kao puklo obrtanje postupka objektivizacije. Kroz to otuđenje izdiže se sučelice radniku njemu tuđa i golema moć koja ga podjarmljuje. Ta shema otuđenja — i od nemarksista uočena i proučena²³ — nije u *Ekonomsko-filozofskim rukopisima* iz 1844. godine primijenjena na religiju, kao u L. Feuerbacha, nego na područje rada i privatnog vlasništva. Društveni rad se otudio u privatno vlasništvo. No ljudski rad je u mladoga Marxa još uvijek bio mišljen u čisto metafizičkim kategorijama. Zato će tek u *Njemačkoj ideologiji* biti uveden pojam podjele rada i to s nakanom da zamijeni onaj dosadašnji apstraktni otuđenja ili eksteniorizacije (*Entäusserung*) koji se tako popunio vrlo konkretnim društvenim sadržajem. Rascjep ljudskoga rada na materijalnu i duhovnu djelatnost uzima ono isto značenje što je prije imalo otuđenje, ali sad obogaćeno društvenom zbiljnošću. U tom novom ustroju ideologija se pojavljuje samo kao jedan poseban slučaj podjele rada, pa za razliku od feuerbachove apstraktne metafore može biti u svakome trenutku iskustveno utvrđena i povijesno potvrđena.

Nešto rašireniju i oštriju varijantu o različitim shvaćanjima pojma ideologije u K. Marxa i F. Engelsa susrećemo u naše vrijeme u mnogim stručnim ogledima. Najpoznatija je ona teorija koja uglavljuje dva oprečna značenja. U prvom razdoblju — onom iz *Njemačke ideologije* — fenomen ideologije odgovara lažnoj svijesti što prijeći otuđenom društvu da bude sebi prozirno i razotkrije stanje vlastite podjarmljenosti od strane neke cjeline ideja koje su stalno poticane interesima vladajuće klase. U drugom pak razdoblju — što počinje *Osamnaestim Brumairom Louisa Bonaparta* — ideologija gubi svoju dosadašnju ograničavajuću oznaku »škodljivosti«, »štetnosti«, »iluzornosti« i »lažnosti« da bi postala zajedničko ime za cjelokupnost ideja i teorija kroz koje društvo postaje svjesno samoga sebe. Takva upotreba pojma ideologije smatra se već vrijednosno neutralnom i pozitivno određenom.

²² Paul Ricoeur, *Ideology and Utopia as Cultural Imagination*, u *Annual Proceedings of The Center for Philosophical Exchange*, 2, 2, 1976, str. 17—28.

²³ Cornelio Fabro, *Aporie dell'ideologia comunista*, u zborniku *La filosofia del comunismo*, Torino, 1949, str. 180—192. Zbornik donosi radove sudionika na *Tjednu studija Papinske akademije Sv. Tome* u Rimu. Pred brojnim tomistima i drugim predavačima — G. Pizzardo, G. La Pira, R. Garrigou-Lagrange, G. Gundlach, I. Giordani — držao je svoju relaciju C. Fabro. Teško je bez tuge i gorčine čitati danas taj izvanredni prilog iz davne 1949. godine. Navodno konzervativni neoskolastik i zaljubljenik prošlosti, C. Fabro je svojim vrsnim poznavanjem ranih radova K. Marx i dubokim domišljajem izvorā te poruke daleko pretakao i nadmašio sve ondašnje marksiste koji su se hranili — i to će nastaviti činiti još daljnjih desetak godina — žalosnim pseudofilozofijama M. Rozentala, G. F. Aleksandrova, P. Judina i J. V. Staljina. U pogledu naših prilika trebalo bi se prisjetiti barem na piscem stroju umnožavanih tekstova oporbe A. Gahsa — koji je upravo zbog svojih znanstvenih zasluga ušao u sve suvremene enciklopedije religija — ideološkom »sveznanju« O. Mandića koji je u ruhu marksizma branio najordimarniji građanski materijalizam i ateizam XVIII. stoljeća.

Stječe se dojam da je u traženju razlika u shvaćanju ideologije u K. Marxa i F. Engelsa najdalje otišao talijanski teolog I. Mancini. Pod neskrivenim utjecajem L. Althussera on uvodi trodjelnu razvojnu razdiobu ideologije: kao nedjelotvorne svijesti, lažne svijesti i objavljujuće svijesti.

Da bi se opisalo određenje ideologije kao nedjelotvorne svijesti — što u slijedu razvoja toga pojma dolazi na prvo mjesto — treba se vratiti ranim radovima K. Marxa koji dostižu svoj vrhunac u *Prilogu kritici Hegelove filozofije prava*. Premda se u tom spisu ideologija prvenstveno shvaća kao religija, ne smije se previdjeti činjenica da u marksizmu vrijedi i obrnuto pravilo, odnosno da je religija također ideologija. A religija je stvarni odsjev — ne još lažan — jedne bolne situacije u svijetu. Ideologija je u liku religije dakle nedjelotvorna jer samo odslikava bijedu, a ne čini ništa da je dokine. Ponekad religija čak znade biti dijelom prosvjed protiv te bijede, a ne samo njezin nemoćan izraz.

Ali radi se opet o nedjelotvornom osporavanju, koje prihvaća svijet kakav jest, umjesto da ga promijeni. Odatle svojstvo ideologije kao nedjelotvorne svijesti. Više nego opijum za narod, ideologija u prvom razdoblju postaje opijum naroda — *opium des Volkes*. Droga pak čini čovjeka nedjelatnim, umornim, nezainteresiranim, neplodnim, pa on stalno »pobacuje« u svojem činu radanja slobode i stvaranja novoga svijeta. Ako stvari tako stoje, onda se pobjeda nad ideološkičnošću svijesti neće moći postići razotkrivanjem lažnoga rješenja — opijuma — nego radikalnom preobrazbom društvenih odnosa koji su izvor ljudske bijede. Religija doduše istinski ustanovljuje ljudsku bijedu i buni se protiv nje, pa u tome dijelu nije ideološkična, ali lijekove koje nudi — predodžbe o onostranome i pomoć onostranoga — za marksizam su posve neuspješni, pa je u tome dijelu religija ideološkična.

U mladoga je Marxa došlo do izražaja, kako smo vidjeli, stanovito povjerenje u ljudsku svijest koja je ipak u nekoj mjeri djelotvorna jer barem utvrđuje bijedu i ustaje protiv nje, iako je ne otklanja. U *Njemačkoj ideologiji*, međutim, dozrijeva u njemu jedan novi pojam ideologije koji je mnogo radikalniji od onoga što mu je prethodio. Prema tom novom stajalištu osporeni su svi oblici svijesti — pravni, politički, umjetnički, religijski, filozofski — jer su potpuno lažni. Njihova laž dolazi od toga što sami sebe predstavljaju kao izvorne i samostalne stvarnosti, premda su podređeni razvoju društvenog bića. Stoga više nije u pitanju djelotvornost svijesti — što je bilo u prvom slučaju — nego njezino nijekanje. A ideologija je zanijekana jer ističe nemogući zahtjev za neovisnošću o društvenoj zbilji. Iz toga se daje zaključiti kako je marksistički pojam ideologije doživio negdje oko 1845. godine prijelomni prekid s prijašnjim shvaćanjem, što se zacijelo presudno odrazilo na njegov svjetonazor. Tko od tada brani primat svijesti taj zapravo izriče laž o čovjeku ili, još bolje, vjeruje u lažnu mogućnost da se pukom kritikom religije i filozofije može obaviti prevrat svijeta koji je zapao u stanje posvemašnje otudenosti. Tu je korijen ideologije, dotično njezine lažnosti, štetnosti i škodljivosti.

U trećem će razdoblju svojega života K. Marx ustanoviti da ideologija nije jedino lažna svijest nego također — kako pokazuje pažljivo čitanje odgovarajućih tekstova u *Prilogu kritici političke ekonomije* — područje pravnih, političkih, religijskih i filozofskih oblika koji dopuštaju ljudima da na dijalektički način osmisle nevolje svoje društvene i ekonomske situacije. Jednako tako u *Povijesti gospodarskih teorija* Marx provodi zanimljivu usporedbu između građanske i religijske ideologije. Obojačen njihovim susretom, ne promiče samo u istinsku narav pojedinih tipičnih kategorija građanske ekonomije nego obavlja vrhunski čin raskrinkavanja cijelog građanskog poretka. Uz pomoć religijske ideologije on je dakle osvijetlio ideološkičnost svih ostalih kategorija kapitalističkoga društva, koje se bez toga inače ne bi nikad ni moglo razgoliti u svojoj lažnosti. Religijska ideologija ovdje čak pomaže — zato je objavljjuća — da se bolje razumije kapitalistički ustroj društva. To je razlog da ovaj treći tip ideologije bude nazvan objavljujući. Zahvaljujući njemu može se bolje spoznati bit onoga što se skriva ispod vanjštine građanskog društva. Uspoređujući tako dvije ideologije — građansku i religijsku — marksizam drži da je najuspješnije razobličio svu tajnu buržujске lažne svijesti.²⁴

Na kraju treba reći da svi spomenuti pokušaji višeznačnoga određenja pojma ideologije u marksizmu imaju svoju vrijednost i nisu bez temelja. Štoviše, u djelima K. Marxa i F. Engelsa nalaze oni lako svoju potvrdu. Iz toga će jamačno biti posve pogrešno odmah zaključiti da su razlike između pojedinih značenja ideologije uvijek oprečne, isključive, potpune i nepomičljive. Radije bi trebalo govoriti o nekoj suvisloj postupnosti i logičnoj povezanosti. Sve ono pak što izlazi iz takva tijeka razmišljanja valja bez sustezanja uvrstiti u očitu reviziju marksističkoga shvaćanja ideologije, pa dosljedno i u njegovu kritiku, što je, međutim, predmet nastavka ovoga članka.

MARXIST CONCEPTION OF IDEOLOGY

Summary

The author tries to determine precisely the Marxist conception of ideology. Before that he analyses the concept of ideology in the works of Destutt de Tracy and his school. Thereafter he expounds this concept in the thought of K. Marx and F. Engels, as a false consciousness, as a critique of idealism, as the result of the division of labour and as a means of class interest. At the end the author describes Marxist forecasts about the destiny of ideology in communist society. However, in recent years the conviction gains ground that K. Marx during his lifetime changed his opinion concerning ideology and that he gave different definitions of that concept.

²⁴ Italo Mancini, *Teologia, ideologia, utopia*, Brescia, 1974, str. 329—384.